

HALVETİYYE GELENEĞİNE VE BİR HALVETİYYE ŞEYHİ OLAN SOFYALI BÂLÎ EFENDİ'YE GÖRE SÜLÛKÜN YEDİ EVRESİ (ATVÂR-I SEB'A)

İbrahim İŞİTAN*

ÖZET

Tasavvufun en önemli konularından biri, sülûkün merhalelerini anlayarak İlâhî hakikate nasıl ulaşılacağını izah etme meselesidir. Tasavvufî ekol ve yolların çeşitli şekil ve metotlarla anlatmaya çalıştığı bu konu, yaygın tabiriyle sülûk veya seyr ü sülûk olarak adlandırılmaktadır. Biz bu makalemizde, genel olarak Halvetiyye tarikatının ve özel olarak bir Halvetiyye şeyhi olan Sofyalı Bâlî Efendi'nin 'Atvâr-ı seb'a' diye isimlendirilen seyr ü sülûk anlayışını kısaca izah etmeye çalıştık. Halvetî anlayışa göre mânevî yolculuğu gerçekleştiren sâlik, her evrede nefsin bazı hastalıklarından kurtularak kalbin yeni mânevî keşiflerine muttali olur. Yani nefsin her evredeki yeni boyut kazanan tezkiyesi, kalbin de tasfiyesinin derinleşmesine vesile olur. Böylece sâlik, seyr ü sülûkünün sonunda Hz. Peygamber'in mânevî halifesi olarak insan-ı kâmil derecesine yükselir ve başka sâliklere de yol gösterme kıvamına erer.

Anahtar kelimeler: Ayn-ı sâbite, Atvâr-ı seb'a, fakr, fenâ, hafî, Halvetiyye tarikatı, hayret, kalp, nefis, ruh, sadr, sâlik, seyr ü sülûk, sır, sırr billâh, tecelli.

A BRIEF ANALYSIS OF THE SEVEN STAGES OF THE SOUL ACCORDING TO KHALWATÎ TRADITION AND MORE SPECIFICALLY ACCORDING TO KHALWATÎ SUFI SOFYALI BÂLÎ EFENDI.

Understanding the stages of evolution through which the soul of the spiritual traveller journeys in his quest towards Divine reality is an essential question in sufism. Sufi schools and brotherhoods use various methods and forms in order to explain this spiritual evolution, it is generally being referred to as 'sulûk' 'spiritual journey' or 'sayru sulûk' 'initiation path'. In our article, we have described the seven stages of the spiritual journey according to khalwatis sufis and more specifically to Sofyalı Bâlî Efendi. According to khalwatî tradition the heart of the sâlik embarked on his spiritual journey becomes the place where various spiritual revelations unveil as a result of the purification process of the soul which takes on a new form as it goes through the stages of personal transmutation. So, at the end of his spiritual journey, the sâlik reaches the stage where he has become a perfect man, as being the spiritual representative of the Prophet (sav), and he begins to spiritually guide the other travellers who wish to embark on their ascent towards the divine world.

Keywords: Eternal human example, seven stages of the soul, poverty, spiritual extinction, mystery, Khalwatiyya brotherhood, perplexity, heart, soul, spirit, chest, spiritual traveller, initiation path, secret, sırr billâh, Divine theophany.

* Dr., Tasavvuf Anabilim Dalı, e-mail: ibrahimisitan@hotmail.com.

GİRİŞ

Bâlî Efendi'nin¹ sülûk² modeli, Halvetiyye tarikatının da öngördüğü üzere, ancak kalbin ve nefsin yedi evreden geçerek Hakikatin elde edilebileceği anlayışı üzerine kuruludur. Bu anlayış, Halvetî gelenekte 'Atvâr-ı seb'a'³ yani 'yedi evre' tabiriyle anılmaktadır.⁴ Kalbin yedi evrede gelişmesini ifade eden diğer bir kavram da 'Makâmâtü'l-kulûb'⁵ yani 'kalbin makamları' tabiridir. Bu ikinci tabir tasavvufun hem ilk döneminde ve hem daha sonraki dönemlerinde kullanılmaktadır.⁶

Tekili 'tavr' olan 'atvâr' kelimesi sözlükte hal, evre, safha, hareket tarzı ve davranma biçimi gibi manalara gelmektedir.⁷ Aynı kökten gelen 'tatavvur' kelimesi de 'gelişim, değişim ve dönüşüm' anlamlarını içerir. Söz konusu ettiğimiz 'atvâr' kelimesinin tasavvuf ilminde, bazı fiil ve davranışlarla sınırları belirlenmiş art arda birbirini takip eden evreleri ifade ettiğini söyleyebiliriz. Zaman içersinde bu kavram, mânevî hayatın gelişimini gösteren basamakları ifade eden teknik bir terim

¹ Sofyalı Bâlî Efendi Sofya'da doğmuş, İstanbul'a gelip tahsilini ve tasavvufî terbiyesini aldıktan sonra tekrar Sofya'ya dönüp hayatını orada tamamlamış, Halvetiyye tarikatının Cemâliyye koluna bağlı ve İbn Arabî ekolüne mensub 16. yüzyılın meşhur sûfîlerinden biridir. 960/1553 tarihinde vefat etmiştir. Osmanlı'nın yükselme dönemini idrak etmiş olan Bâlî Efendi, sünnî tasavvuf anlayışının yayılmasında etkili olmuş, bu çerçevede heterodoks sayılan anlayışlara engel olmak için döneminin siyâsî otoritesini uyarmış ve bu gruplara karşı mücâdele edilmesi gerektiğini savunmuştur. Kaleme aldığı eserler dikkate alındığında, dînî ilimlere vâkîf olduğu ve mensubu bulunduğu tasavvuf yolunun nazârî ve amelî konularına hâkim olduğu anlaşılmaktadır. *Füsûsu'l-Hikem'e* şerh yazması ve incelemekte olduğumuz seyr ü sülûk konusunda *Atvâr-ı seb'a* adında bir risâle kaleme alması bunu ifâde etmektedir. İbn Arabî'nin sunnî bir sûfî olduğunu ısrarla vurgulaması, para vakıflarıyla ve kaderle ilgili risâle kaleme almış olması, döneminin tasavvufî, hukûkî ve kelâmî meseleleriyle ilgilendiğini ve sosyal rolü olan bir tarikat şeyhi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bulunduğu bölgede Halvetiyye tarikatının geniş kitlelere yayılmasını sağlaması ve kendisi gibi âlim sûfîler yetiştirmesi dirâyetli bir şeyh olduğu fikrini desteklemektedir. (Hakkında geniş bilgi için bk. Natalie Clayer, *Mystiques, Etat et Société*, Leiden, 1994, E. J. Brille, ss. 69-81; İbrahim Işıtan, *La Pensée Soufîe de Sofyalı Bâlî Efendi 'Sofyalı Bâlî Efendi'nin Tasavvuf Düşüncesi'*, Paris, 2006, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section des Sciences Religieuses (yayımlanmamış doktora tezi), ss. 111-113; Mustafa Kara, "Bâlî Efendi, Sofyalı", *DİA*, İstanbul, 1992, Diyanet Vakfı, c. 5, ss. 20-21; Reşat Öngören, 'Füsüs Şârihi Sofyalı Bâlî Efendi'nin Tasavvuf Çizgisi', *Tasavvuf*, Ankara, 2008, yıl 9, sayı 21, ss. 57-66.)

² Sülûk kavramı hakkında bk. Ahmed Abdurrahim es-Sâyih, *el-Sülûk İnde'l-Hakim et-Tirmizî*, Kahire, 1988, Dârü's-Selâm, ss. 23-40; Yaşar Nuri Öztürk, *Kur'an ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul, 1990, Yeni Boyut, ss. 105-118; Ethem Cebecioğlu, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, Rehber, s. 654; Osman Türer, *Ana Hatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1998, Seha Neşriyat, ss. 133-135; H. Kâmil Yılmaz, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2000, Ensar Neşriyat, s. 183; İbrahim Işıtan, *age*, ss. 315-319.

³ Atvâr-ı seb'a tâbiri hakkında bk. Süleyman Uludağ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1996, ss. 65-66. Yedi evreyi ifâde etmek için *Atvâr-ı dil* tâbiri de kullanılmaktadır: Süleyman Uludağ, *age*, ss. 64-65; Ethem Cebecioğlu, *age*, ss. 122-123. Seyr ü sülûk evreleri için başka bir tâbir de Nakşibediyye tarikatında kullanılan 'Letâif-i hamse'dir: Süleyman Uludağ, *age*, ss. 335-336; Ethem Cebecioğlu, *age*, ss. 473; Osman Türer, "Letâif-i hamse", *DİA*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 27, s. 143.

⁴ Halvetî şeyhlerin kaleme aldığı *Atvâr-ı Seb'a* veya *Atvârü'l-Kulûb* isimli risâleler bunu açıkça göstermektedir: Cemal Halvetî (ö. 899/1494 veya 912/1507), *Atvârü'l-Kulûb*; Cemâleddin Karamânî (ö. 933/1526-27), *Atvâr-ı Seb'a*; Sümbül Sinan (ö. 936/1529), *Atvâr-ı Seb'a*.

⁵ Makam ve kalbin makamları konusunda bk. Süleyman Uludağ, "Makam", *DİA*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 27, ss. 409-410.

⁶ Ebü'l-Hüseyn Nûrî (ö. 295/907)'nin *Makâmâtü'l-Kulûb* ve Hakîm Tirmizî (ö. 320/932)'nin *Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fuâd ve'l-Lub* adlı eserleri klasik dönem için örnek verilebilir.

⁷ Bk. Şemseddin Sami, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1996, Çağrı, s. 894; James W. Redhouse, *A Turkish And English Lexicon*, İstanbul, 1992, Çağrı, s. 1252.

olmuş ve bu basamaklar, tasavvuftaki genel anlayışa göre, yedi mertebe olarak kabul edildiği için de yedi rakamı eklenerek 'Atvâr-ı seb'a' olarak ifadelendirilmiştir.⁸

Halvetî sûfiler 'Oysa sizi türlü merhalelerden (tavr) geçirerek O yaratmıştır'⁹ âyetini delil göstererek, nasıl insanın bedensel gelişiminin evreleri varsa mânevî gelişiminin de evreleri olduğunu söylerler. Yedi rakamını içeren 'yedi âzâ üzerine secde etmem bana emredildi'¹⁰ hadîs-i şerîfini de delil göstererek insanın yedi aşamada gelişimini sağlayacağını ifade ederler.¹¹

Tasavvuf tarihi açısından baktığımızda, 'Atvâr-ı seb'a' tabirinin klasik dönemde ve tarikatların kurulmaya başladığı ilk devrede kullanılmadığını, ancak tarikatların uygulama tarzlarının kesin kurallarla belirlendiği XII. asırdan itibaren tasavvuf literatürüne girdiğini söyleyebiliriz.¹² Anladığımız kadarıyla, kalbin dönüşümünün yedi aşamada gerçekleştiğini belirten bu tabirin kullanılması, tarikatların âdâp ve erkânının belirli çizgilerle tasvir ve sülûk mertebelerinin detaylı bir şekilde izah edilmesi gereğinden doğmuştur. 'Atvâr-ı seb'a' tabiri, daha ziyade, tarikatların birçok kollara ayrılmaya başladığı XV ve XVI. asırdan itibaren tasavvuf literatüründeki yerini almıştır.¹³ Aşağıda 'Atvâr-ı seb'a' anlayışını incelemeye çalışacağımız Sofyalı Bâlî Efendi XV ve XVI. asırları yaşamış bir şahsiyet olması bakımından, bu tabirin tasavvuf literatüründe yerini alması konusunda katkıda bulunmuş sûfilerdendir.

Bu kısa girişten sonra, Halvetiyye tarikatı çerçevesinde Bâlî Efendi'nin kalbin yedi mertebesiyle ilgili görüşlerini incelemeye geçmeden önce, sülûk kavramıyla alakalı altını çizdiği temel konuları belirtmenin, Bâlî Efendi'nin mânevî pedagojisinin anlaşılması noktasında faydalı olacağı kanaatindeyiz.

1. Bâlî Efendi'ye göre, yedi olarak ifade edilse de sülûkün evreleri sayısızdır¹⁴. Çünkü mânevî gelişiminin sonu yoktur ve sülûkün herhangi bir mertebesinde kesin bir tekâmülden bahsedilemez. Olgunlaşma süreci hayatın sonuna kadar çeşitli açılardan devam eder ve her ilerleme kaydedildiğinde, kişi hevâ¹⁵ ve heveslerin oluşturduğu zulmânî ve nûrânî perdelerin bağlarından kurtularak Rabbi'ne yakınlığı sağlar¹⁶.

2. Sülûkün hedefi 'fakr'¹⁷ yani 'mânevî zenginliği' yakalamaktır¹⁸; bu da ancak bedensel ve zihinsel meşguliyetlerden uzak kalarak "Mâşuk" ile birlikte olma hâliyle elde edilir.

⁸ Bk. İbrahim Işıtan, *age*, s. 377-378.

⁹ Nûh, 71/14.

¹⁰ Bk. Buhârî, *Sahih, Ezan*, no. 767; Müslim, *Sahih, Salât*, no. 756; Tirmizî, *Sünen, Salât*, no. 253; Nesei, *Sünen, Tatbik*, no. 1081; Ebû Dâvud, *Sünen, Salât*, no. 755, Âlem, CD.

¹¹ İbrahim Işıtan, *age*, s. 377.

¹² Bk. Ali Haydar Bostancı, *Tasavvufta Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî Efendi'nin « Etvâr-ı Seb'a »'sı*, İstanbul, 1996, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), ss. 26-27.

¹³ İbrahim Işıtan, *age*, s. 378.

¹⁴ Bâlî Efendi, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, Hüsnü Paşa, no. 1178, vr. 103b.

¹⁵ Hevâ hakkında bk. Ali b. Osman el-Cullâbî el-Hucvîrî, *Keşfü'l-Mahjûb*, haz. İsâd Abdülhâdî Kindîl, Beyrut, 1980, Dârü'l-Nahda el-Arabiyye, ss. 427-431; Mustafa Çağrıncı, "Hevâ", *DİA*, İstanbul, 1998, Diyanet Vakfı, c. 17, ss. 274-276.

¹⁶ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 111a-b.

¹⁷ Fakr hakkında bk. Ebû Nasr Abdullâh b. Ali es-Serrâc, *el-Lüma' fî Târîhi't-Tasavvuf el-İslâmî*, thk. Kâmil Mustafa el-Hendevidî, Beyrut, 2001, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye, ss. 45-47; Ebû Bekir Muhammed

3. Sâlik seyr ü sülûkünü kendine ait özel karakteriyle (ayn-ı sâbite)¹⁹, gerçekleştirir. Sûfîler bunu ‘her nefes sayısınca Allah’a giden yol vardır’ diye ifade ederler. Bundan dolayı, aynı mânevî yolda olmalarına rağmen sâlikler farklı şekil ve tarzda yol alırlar.²⁰

4. Sâlik bilmelidir ki, sahip olduğu her maddî veya mânevî kuvvet nefs-i emmâreden gelen bir tutkuyla kirlidir. Bu sebeple o, sülûkün her anında bu konuya dikkat etmeli ve nefsin her hilesine²¹ karşı uygun bir mücadele biçimini uygulamaya sahasına koymalıdır²².

5. O halde, sâlik nefsinden gelen kötü alışkanlıkların kaynağını kurutmak için mürşidinin yol göstericiliğinde mânevî bir cihat gerçekleştirmelidir. Çünkü kötü alışkanlıkların izleri her an geriye gelerek mânevî yolculuğu engelleyebilir²³.

6. Sâlik başkalarını asla tenkit etmemeli ve kendisinde olmayan olumlu tutum ve davranışları varmış gibi göstermemelidir²⁴. Çünkü başkalarını ayıplama ve kendini övme mânevî şahsiyetin oluşmasına ve içsel yolculuğun serinkanlılıkla gerçekleşmesine engel olur. Tam tersine sâlik, güzel ahlâkı elde etmek amacıyla, başkalarının işleriyle meşgul olmamalı ve kendi hatalarından kurtulmak için mücadele etmelidir.

7. Sâlik tutum ve davranışlarını sürekli murakabe²⁵ altında tutmalıdır. Çünkü gerçekleşen her türlü güzel tutum ve davranış, her evrede yeni bir kuvvete dönüşmektedir. Şunu da bilmelidir ki, Rabbi kendisine içinde bulunduğu sülûk mertebesine göre henüz hak etmediği güzel bir davranışı sergilemesine izin verebilir²⁶. Bu ilahî hediye, kendisinde kuvve hâlinde bulunan gücü bildirmek amacıyla. Bu nedenle o, davranış ve fiillerinin derecesini gözetlemeli ve muhtemel şeytanî yönlendirmelere karşı tedbirli olmalıdır.

8. Sâlik mânevî derecesini ve seviyesini tesbit etmek maksadıyla rüyalarını da takip etmelidir. Genel olarak rüya, gerçek hayatta mânevî perdeler sebebiyle anlayamadığımız bazı gerçekleri bize işaret eder. Sâlikin gördüğü her rüya kendisi

→

el-Kelabâzî, *et-Tearruf li Mezhebi ehli-t-Tasavvuf*, thk., Mahmud Emin Nevevî, Kahire, 1400/1980, Mektebetü'l-Külliyât el-Ezheriyye, ss. 113-115; Hucvîrî, *age*, s. 215-226; Süleyman Uludağ, “Fakr”, *DİA*, c. 12, İstanbul, 1995, Diyanet Vakfı, ss. 132-134.

¹⁸ Bk. Bâli Efendi, *age*, vr. 103b.

¹⁹ Ayn-ı sâbite (a'yân-ı sâbite) hakkında bk. Ebû'l-Alâ Afîfî, *el-A'yân es-Sâbite fi Mezhebi Ibn Arabî ve'l-Ma'dûmât fi Mezhebi'l-Mu'tezile*, *el-Kitâb et-Tizkârî, Muhyiddîn Ibn 'Arabî* içinde, Kahire, 1969, Dârü'l-Kâtib el-Arabî, ss. 209-220; Mustafa Tahralı, ‘Vahdet-i Vücûd Ve Gölge Varlık’ *Fusûsu'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, Ahmed Avni Konuk, İstanbul, 1990, İ.F.A.V., c. 3, ss. 9-63; Süleyman Uludağ, “A'yân-ı Sâbite”, *DİA*, İstanbul, 1991, Diyanet Vakfı, c. 4, ss. 198-199.

²⁰ Bk. Bâli Efendi, *age*, vr. 126b-127a.

²¹ Nefsin hile ve ayıpları konusunda bk. Ebû Abdurrahmân es-Sülemî, *Uyûbü'n-Nefs ve Devâühâ*, thk. Muhammed es-Seyyid el-Cüleynd, Kahire, 2001, Dârü Kabâ.

²² Bk. Bâli Efendi, *age*, vr. 109b.

²³ Bk. a. mlf., *age*, vr. 104a-b.

²⁴ Bk. a. mlf., *Şerhü Fusûsi'l-Hikem*, İstanbul, 1309, Derse'âdet, s. 24, 26.

²⁵ Murâkabe hakkında bk. Ebû'l-Kâsım Abdülkerim Hevâzin el-Kuşeyrî, *er-Risâle el-Kuşeyriyye*, thk. Mârûf Narrîk et Alî Abdülhamid Baltajî, Beyrut, 1991, Dârü'l-Hayr, s. 189-192; Ebû Abdullâh el-Ensârî el-Herevî, *Kitâbü Menâzili's-Sâ'irîn*, thk. Serge De Laugier De Beaucueil, Kahire, 1962, Institut Français d'Archéologie Orientale, s. 29; Süleyman Uludağ, *age*, ss. 377-378; Ethem Cebecioğlu, *age*, s. 517.

²⁶ Bk. Bâli Efendi, *Atvâr-ı Seb'a*, vr. 106a.

için özel bir anlam taşır; işte bu sebeple o, içinde bulunduğu sülûk mertebesine göre rüyalarını yorumlamalı ve müşidine yorumlatmalıdır ki mânevî gelişiminde doğru tesbitlerde bulunulsun²⁷.

9. Latîf durum ve haller ancak sülûkün üçüncü mertebesi olan 'ruh' ve 'nefs-i mülhime' mertebesinden sonra ortaya çıkar²⁸. Bu da şunu ifade etmektedir; ilk iki meretebe, yani sadr ile kalp evreleri, sâlike kendisinde kötü ahlâka dair ne varsa onların kökünü kurutma ve ilahî tecellileri²⁹ algılayıp müşahede etmeye başlama imkânı verir.

10. Bâli Efendi'nin sülûk evrelerini anlatma üslûbunda İbn Arabî etkisi açıkça görülmektedir. Özellikle 'ayn-ı sâbite' ve 'tecelli' anlayışının etkisi çok belirgindir³⁰.

11. Son olarak şu hususu belirtebiliriz: Bâli Efendi'nin kalbin evrelerini geçmesi aşamasında olgunlaşan nefsin mertebelerinin adlandırılması konusunda diğer Halvetîlerle herhangi bir ihtilâfı yoktur. Fakat kalp evrelerinin ve seyirlerinin adlandırılması noktasında bazı farklılıkları vardır. Bunları Harîrîzâde'nin yaptığı tabloyla karşılaştırarak göstermekle yetineceğiz³¹.

Harîrîzâde³²:

Nefs	<i>Emmâre</i>	<i>Levvâme</i>	<i>Mulhime</i>	<i>Mutmainne</i>	<i>Râziye</i>	<i>Marziye</i>	<i>Kâmile</i>
Seyr	<i>İlallâh</i>	<i>Alallâh</i>	<i>Billâh</i>	<i>Anillâh</i>	<i>Fillâh</i>	<i>Maallâh</i>	<i>Allâh</i>
Mahal	<i>Sadr</i>	<i>Kalb</i>	<i>Rûh</i>	<i>Sır</i>	<i>Sırrü's-sir</i>	<i>Hafî</i>	<i>Ahfâ</i>

Bâli Efendi :

Nefs	<i>Emmâre</i>	<i>Levvâme</i>	<i>Mulhime</i>	<i>Mutmainne</i>	<i>Râziye</i>	<i>Marziye</i>	<i>Kâmile</i>
Seyr	<i>İlallâh</i>	<i>Lillâh</i>	<i>Alellâh</i>	<i>Maallâh</i>	<i>Fillâh</i>	<i>Anillâh</i>	<i>Allâh</i>

²⁷ Bk. a. mlf., *age*, vr. 105b.

²⁸ Bk. a. mlf., *age*, vr. 120a.

²⁹ Tecellî hakkında bk. Kelabâzî, *age*, ss. 145-147; Kuşeyrî, *age*, ss. 74-75; İbn Arabî, *el-Futûhât el-Mekkiyye*, Beyrut, ts., Dârü Sâdır, c. 1, ss. 166-167.

³⁰ Bk. İbrahim Işıtan, *age*, s. 381.

³¹ Bu makalemizde Bâli Efendi'nin yedi evreyle ilgili detaylı bütün görüşlerine yer vermeyip, önemli noktalarına işaret etmekle yetindiğimiz için, burada Harîrîzâde'nin tablosunun birkaç noktasıyla karşılaştırma yapmakla yetindik. Ayrıca Bâli Efendi'nin *Atvâr-ı Seb'â* risalesi incelendiğinde Harîrîzâde'nin yaptığı tabloya eşdeğer derecede bir tablo ortaya çıkmamaktadır. İki tabloyla alâkalı daha detaylı bilgi Bâli Efendi'yle ilgili yaptığımız tezimizde mevcuttur: Bk. İbrahim Işıtan, *age*, ss. 382-383.

³² Kemâleddin Harîrîzâde, *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik fî Beyân-ı Selâsilî't-Tarâik*, 3 cilt, Süleymaniye, Fâtih, no. 430-432, c. 1, s. 345.

<i>Mahal</i>	<i>Sadr</i>	<i>Kalb</i>	<i>Rûh</i>	<i>Sır</i>	<i>HafîSır- rû's-sır</i>	<i>Kursü ve Hayret</i>	<i>Sırr billâh</i>
--------------	-------------	-------------	------------	------------	------------------------------	----------------------------	--------------------

Bu iki tablo incelendiğinde, altı ve yedinci evrelerin isimlendirilmesinde farklılık olduğu anlaşılmaktadır. Bu evreler Harîrîzâde'nin tablosunda *Hafî* ve *Ahfâ* diye isimlendirilirken Bâlî Efendi'de *Kursü-Hayret* ve *Sırr billâh* şeklinde ifade edilmektedir. Seyirler noktasında Allah lafzına bitişik kullanılan adlandırılmalar, biri hariç, aynı olmakla birlikte aynı evreler için kullanılmadığı göze çarpmaktadır; Bâlî Efendi'de *lillâh* ifadesi bulunduğu halde Harîrîzâde'de bulunmamakta ve buna karşılık *billâh* ifadesi yer almaktadır.

BÂLÎ EFENDİ'YE GÖRE SÛLÛKUN YEDİ EVRESİ

1. Sadr Evresi

Halvetî anlayışa uygun olarak³³ Bâlî Efendi'ye göre, '*sadr*' sülûkün birinci evresini teşkil eder ve nefsin değişim ve dönüşümünün başlangıç noktasıdır. O'na göre sâlik, önce nefs-i emmârenin etkilerinden kurtulmalı ve ona karşı koymak için gerekli egzersizleri yaparak bu evreyi tamamlamalıdır. Çünkü çirkin fiilleri (*ef'âl-i habîse*) insana işleten kötü ahlâkın (*ahlâk-ı zulmânî*) kaynağı sadırdır³⁴. Bu nedenle her inanan insanın sadrını ilâhî feyzin bereketiyle genişletmesi (*inşirah*) ve nurlandırması gerekmektedir, çünkü imanın yerleştiği yer aydınlanmak zorundadır³⁵.

Bu evrede kemâlatı/olgunluğu aramak ve beklemek yerine, sâlik bu duruma ulaşmayı sağlayacak mânevî egzersizleri uygulama sahasına koymakla meşgul olmalıdır. Eğer bu evrede gerekli olan egzersizler uygulama sahasına konmazsa ikinci evreye geçme ve diğer evreleri gerçekleştirme imkân ve ihtimali kalmaz. Bilinmelidir ki, bu evrede, sâlikin kötü tabiatı her zaman bâkidir ve yeri geldiğinde söz, fiil ve davranış şekilleriyle ortaya çıkar. Fakat bu kötü tabiat ıslah edildiğinde, o zaman mürşidi ikinci evreye geçmek için gerekli yolları ona gösterir. 'Kendini bilen Rabbini bilir'³⁶ sözünün gerçek mânâsını anlayıp artık hakîki sülûkün başlangıcı olan ikinci evreye yani kalp mertebesine geçmeye hak kazanır³⁷.

Halvetî anlayışa baktığımızda, yapısı itibariyle sadr mertebesi ilâhî isimlerin tecellisinden gelen nurlara engel olur ve şeytanî bağları sebebiyle sâliki kınanılabilir davranışlara sevk eder. Bu bağlar nedeniyle, iç hayatımızı düzenleyen akıl da şeytanî bir yapıya bürünür ve sâliki ölümden sonraki hayata hazırlanmak gibi bir

³³ Bk. Cemal Halvetî, *Atvârü'l-Kulûb*, Harîrîzâde'nin *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik fî Beyân-ı Selâsili't-Tarâik*'i içinde, c. 1, vr. 248a-255b, vr. 249a; Cemâleddin Karamânî, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, no. 2713, vr. 1a-10b, vr. 2b; Sünbül Sinan, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, no. 2835, vr. 7a-15b, vr. 7b.

³⁴ Kalbin evrelerinin ilki kabul edilen sadr bu aşamada, nefs-i emmâreden kaynaklanan kötü ahlâkın kaynağı ve şeytanî vesvelerin kalbe giriş yaptığı yeri teşkil etmesi sebebiyle olumsuz anlamda kullanılmaktadır. Kalbin içe dönük gelişimini sağlamasıyla orantılı olarak sadr bu olumsuz vasfını olumluya çevirerek inşirah bulur ve rûhânileşir.

³⁵ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 103b-104a.

³⁶ Kendini bilme/tanımaya, *mâ'rifet-i nefis*, hakkında bilgi için bk. Süleyman Uludağ, "Ma'rifet-i Nefs", *DİA*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 28, ss. 56-57.

³⁷ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 107a-b.

düşünceden uzaklaştırır. Çünkü akıl bu durum sebebiyle, hayatın mânevî anlamını insana öğreten hikmetin en önemli iki dayanağı marifet³⁸ ve muhabbetten³⁹ mahrumdur. Bu durumda, nefsin karanlık boyutu kalbi kuşattığı için sâlikin yapacağı zikir dil aşamasında kalır ve kalbin derinliklerine inerek gerçek zikir hâline dönüşme imkânı bulamaz⁴⁰.

Bâlî Efendi'ye göre sâlik, sadr mertebesinde var olan kötü ahlâka dair tutum ve davranışlara karşı kalbi korumak zorundadır. Böylece kalp, nefs-i emmârenin karanlıklarından kurtularak ilâhî nurdan bu mertebedeki payını alır ve ilâhî bilgilere kapısını açar. Eğer kalp, sadrın karanlık dünyasında kaybolur ve nefs-i emmârenin istek ve arzularının etkisinde kalırsa, içsel yolculuğuna çıkma imkânı bile bulamaz⁴¹.

Bâlî Efendi, mensup olduğu tarikatın anlayışına uygun bir şekilde sadrın fena huyların kaynağı olduğunun altını çizer⁴² ve, bu kötü huyların köklerinin kurtulması için, tecrübe sahibi bir mürşide başvurulması gerektiğini ifade eder⁴³. Kişi dinî pratikleri ferdî olarak yerine getirerek mânevî yolda tam bir başarı elde edemez. Çünkü yol göstericisi olmayan bir kimse sadrın kötü ağacının dallarını yok edebilir, fakat bu ağacın kendisini ortadan asla kaldıramaz⁴⁴.

Mürşide bağlılık konusunda, Bâlî Efendi döneminin diğer Halvetî şeyhlerinin de aynı düşündüğünü görmekteyiz. Buna gerekçe olarak, mürşidin kendi hayatında var olduğunu düşünen sâlikin zikir sayesinde nûrânî anlamda aklını geliştireceğini ve marifeti elde ederek sadrın kötü ağacının kökünü kazıyabileceğini ileri sürerler⁴⁵.

Bâlî Efendi'ye göre sâlik, sadr evresinde gerçekleştirdiği fiil ve davranışlarını hem dünya hem de âhiret yurdunda elde edeceği faydaları düşünerek yapar. Bu durum, henüz tutum ve davranışlarını sadece mânevî nedenlerle yapma kabiliyetinde olmadığını gösterir. Buna rağmen, sâlik nefsin hevâ ve hevesinden kurtulmak ve herhangi dünyevî bir çıkar gütmeksizin tevhidin hakikatlerini müşahede etme amacına yönelik övgüye değer birtakım mânevî davranışlar sergilemeye çalışır⁴⁶.

Bâlî Efendi, sâlikin bu evrede kalbinde meydana gelen bazı hallerin ilham cinsinden olduğunu vehmetme yanlışlığına düşmemesi gerektiğini hatırlatarak,

³⁸ Mârifet hakkında için bk. Serrâc, *age*, ss. 34-39; Kelabâzî, *age*, ss. 78-83, 158-160; Kuşeyrî, *age*, ss. 41-49, 311-317; Hucvîrî, *age*, 509-518; Herevî, *age*, 102-103; Süleyman Uludağ, "Mârifet", *DİA*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 28, ss. 54-56.

³⁹ Muhabbet hakkında bilgi almak için bk. Serrâc, *age*, ss. 53-55; Kelabâzî, *age*, 130-132; 317-329; Hucvîrî, *age*, ss. 550-556; Herevî, *age*, ss. 71-72; Süleyman Uludağ, "Muhabbet", *DİA*, İstanbul, 2005, Diyanet Vakfı, c. 30, ss. 386-388.

⁴⁰ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 106b.

⁴¹ Bk. a. mlf., *age*, vr. 106b.

⁴² Bk. a. mlf., *age*, vr. 104a.

⁴³ Mürşid ve mürşide bağlılık konusunda bk. Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed el-Muhâsibî, *Risâletü'l-Müstersîdîn*, thk. Abdü'l Fettâh Ebû Gudde, Beyrut, 1971, Dârü's-Selâm, ss. 39-40, n. 2; Kelabâzî, *age*, ss. 156-157; İmam Şehâbeddin Ebî Hafs Ömer b. Muhammed es-Sühreverdî, *Avârifü'l-Maârif*, thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Beyrut, 1999, Dârü'l-Kutüb el-Arabiyye, ss. 53-54; İbrahim Işıtan, *age*, ss. 332-337.

⁴⁴ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 104b-105a.

⁴⁵ Bk. Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 2b; Sünbül Sinan, *age*, vr. 7a-b.

⁴⁶ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 105a-106b.

henüz eşyanın hakikatlerini ilham edecek ilâhî nûrun kalbinde oluşma zamanının gelmediğini belirtir. Tam tersine sâlikin, kalbine doğan düşünceleri havâtır yani gelip geçen fikirler⁴⁷ olarak değerlendirmesi ve bunları mürşidinin de yardımıyla kalb ve zihninden kovarak mânevî yolculuğuna düzgün bir tarzda devam etmesi gerektiğini önemle ifade eder. Bu noktada sâlik, akli melekelerini işletmek suretiyle ruhundan yardım isteyerek nefisinden kaynaklanan tutum ve davranışlarını terk etme cihetine giderse de, bu evrede henüz aydınlanmamış aklı, ruhunun kalbini kuşatmasına izin vermez⁴⁸.

Halvetî sûfîler, sâlikin gördüğü rüyaların mânevî gelişimi açısından birtakım işaretler taşıdığını önemle vurgularlar⁴⁹. Bâlî Efendi de bu konuda aynı tarzda düşünmekte ve rüyada görülen her hayvanın içinde bulunulan mertebeye ait özel bir anlam taşıdığını söylemektedir. Kısaca sâlik, rüya yoluyla kendisinde var olan olumsuz tutum ve davranışları tespit eder⁵⁰.

2. Kalp Evresi

Halvetî anlayışta, 'kalp' sülûkün ikinci mertebesi olarak addedilmektedir⁵¹. Bâlî Efendi de aynı anlayışı sürdürerek kalbi ikinci evre olarak kabul etmektedir. Ona göre kalp, rabbânî bir nur taşır ve iki vecheye sahiptir. Biri, kişinin sol tarafında bulunur ve sadr ismini alır ki bu, yukarıda bahsettiğimiz gibi, kalbin birinci mertebesini oluşturmaktadır. Genelde şeytanî havâtır kalbe bu taraftan gelir ve ruhun kalbe tesirini engeller. Diğeri, ilâhî huzura açılan yöndür ve kalp diye isimlendirilerek ilâhî feyzin aktığı kanat olarak değerlendirilir. Sülûkün ikinci evresine geçilebilmesi için kalbin birinci yönünden yani sadırdan gelebilecek zulmânî perdelerin ilk evrede büsbütün ortadan kalkmış olması gerekmektedir. Çünkü kalp evresinde nurânî perdelerin ortadan kaldırılması için çalışılmaktadır⁵².

Sâlik bu evrede, ilâhî müşahedeyi⁵³ gerçekleştirmek amacıyla, sâlih amel, makbul tutum ve davranışlar sergiler ve zühdî yönünü geliştirerek hakikî anlamda bir mücadele⁵⁴ örneği ortaya koyar. Fakat bu evrede gerçekleştirdiği fiil ve davranışlarına değer vermesinden dolayı, onlara bağlanır ve bu bağlar hakikî müşahadenin tahakkuk etmesine engel teşkil eder. Kalp evresinin temel özelliği, sâlikin ameli sâlih yapmaya devam ederek rabbânî tutum ve davranışlarda fânî olmaya çalışmasıdır. Böylece sâlik kendini kınama noktasında ilerleme kaydederek mânevî gelişimini ilerletmeye çalışır⁵⁵.

Bâlî Efendi'nin ifade ettiği gibi, bu evrede sâlikin ortaya koyduğu mücadele marifeti almaya engel olan havâtır dediğimiz gelip geçici düşünce ve eğilimleri

⁴⁷ Havâtır hakkında bk. Kelabâzî, *age*, s. 109, 181; Kuşeyrî, *age*, ss. 83-85; Süleyman Uludağ, "Havâtır", *DİA*, İstanbul, 1997, Diyanet Vakfı, c. 16, s. 526.

⁴⁸ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 105a-106b.

⁴⁹ Bk. Cemal Halvetî, *age*, vr. 249b ; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 2b.

⁵⁰ Bu konuda bk. İbrahim Işıtan, *age*, s. 391.

⁵¹ Örnek olarak bk. Cemal Halvetî, *age*, vr. 249b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 3a; Sünbül Sinan, *age*, vr. 8b.

⁵² Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 111a.

⁵³ Müşâhede hakkında bk. Serrâc, *age*, ss. 62-64; Kelabâzî, *age*, ss. 140-142; Kuşeyrî, *age*, 75-76; Herevî, *age*, 93-94.

⁵⁴ Mücadele hakkında bk. Kuşeyrî, *age*, ss. 97-101; Hucvîrî, *age*, ss. 431-438.

⁵⁵ Bk. Cemal Halvetî, *age*, vr. 249b; Sünbül Sinan, *age*, vr. 8b.

atmaya gayret etmekten ibarettir. Çünkü nefis kaynaklı düşüncelerin ürettiği fâsit/bozuk fikirler sâlikin şuur dünyasını karıştırmaya ve kalbinin aynasını kirletmeye bu evrede de devam eder. Bu nedenle, sâlik ilâhî tecellilerin yansıdığı yer olan 'kalp aynasını' (mir'âtü'l-kalb)⁵⁶ temizlemek için gerekli mücahedeyi yapmalıdır ki mânevî yolculuğunda ilerleme kaydetsin⁵⁷.

Halvetî telakkîye göre kalp evresinde, güzel fiil ve davranışlar sayesinde ruhî güçler nefsin gücüyle birleşerek mânevî kaliteler oluşur. Çünkü bu mertebede, Allah'ın 'celâl' sıfatı ruhun iyi huylarının kalpte meydana gelmesi için harekete geçer. Böylece bu evre, sâlikin Rabbi'ne karşı gerçekleştirdiği siddîkiyet, muhabbet ve boyun eğme gibi içsel hayatla ilgili kaliteler sayesinde ilâhî tecellinin ortaya çıkmaya başladığı dönem olma özelliğine haizdir. Rabbânî yardım ilâhî bir ismin yardımıyla sâlikin direnç ve dayanma gücüne göre şekillenir ve onu destekler. Özetle kalp evresi, benliğin/nefsin eksikliğinden dolayı kendini kınama ve sırf Rabbi'ni memnun etme amacına yönelik çalışma imkânı veren basiretli anlayış sayesinde, henüz etkisini sürdüren kötü fiil ve davranışlardan nefsin temizlenme dönemidir. Bu duruma rağmen, nefis henüz ilâhî ilhamı alma kıvamına kavuşmamıştır. Bu, bir sonraki evre olan ruh mertebesinde gerçekleşecek bir durumdur⁵⁸.

3. Ruh Evresi

Halvetî anlayışa göre sülûkün üçüncü mertebesi olan '*ruh*' evresi – ilk iki evrede yapılan mücahedeyle ortadan kalkmaya yüz tutan nefsin hevâ ve heveslerinin etkisinin azalmasıyla – ilâhî isim ve sıfatlardaki kabiliyetlerin tecelli etmesi neticesinde, insanî özelliklerin kaybolmaya ve maârif-i ilâhiyyenin sâliki yönlendirmeye başladığı bir mertebedir. Bu durumda, Bâlî Efendi'nin ifade ettiği gibi, sâlik yavaş yavaş ilâhî isimlerden gelen tecellilere dayanan sıfatları elde ederek ilâhî zât çerçevesinde sülûkünü devam ettirir. Bu evrede, nefis-i mülhimenin sağladığı marifetle sâlik eşyanın hakikatlerini anlar ve – kalbinde muhabbet ve marifetin gücünden gelen nûr-ı ilâhî sayesinde – fiil ve davranışlarında asıl bu üçüncü mertebeden sonra ihlâsla kulluk yapma kapasitesine ulaşır.

Bu sebeple, Bâlî Efendi'ye göre, bu evrede sâlik hucûbât-ı nûrâniyye/nûrâni perdelerle karşı mücahedesini sürdürmelidir. Çünkü bu perdeler, bir sonraki evrede gerçekleşmeye başlayacak olan zât-ı ilâhînin tecellisine engel olan nefsin emmâre ve levvâme boyutuyla törpülediği halde kalıntılarının sâlikin fiil ve davranışlarında kendini gösterdiği hata ve ayıplardır.

Bâlî Efendi'nin bu görüşü, üçüncü evrenin kalitesinin tam bir mânevî olgunluktan kaynaklanmadığını ifade etmektedir. Bu nedenle sâlik, sırf ilâhî isimlerin tecellilerinden gelen sıfatlarla mânevî olgunluğun elde edilemeyeceğini bilerek, bu evrede meydana gelen hiçbir tekâmül biçimine takılmamalıdır. Çünkü nihai olgunluğun sağlanması, ancak zât-ı ilâhî aşamasındaki tecellilerin sâlikin fiil ve davranışlarını yönlendirmesiyle gerçekleşecektir.

⁵⁶ Ayna/mir'ât kavramı hakkında bk. Süleyman Uludağ, "Ayna", *DİA*, İstanbul, 1991, Diyanet Vakfı, c. 4, ss. 260-262.

⁵⁷ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 112a-113a.

⁵⁸ Bk. a. mlf., *age*, vr. 110a-114a; Cemal Halvetî, *age*, vr. 250a; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 3a.

Bâlî Efendi'nin açıklamaları açıkça şunu ifade etmektedir ki, bu evrede nefis henüz istenilen tekâmülü elde edememiştir ve bu nedenle, bu evrenin sâliki birbine ters davranış biçimleri ve durumları yaşayabilir. Bazen nefsinin hataları sebebiyle itminâna ermediği için bozukluk ve huzursuzluklar gösterebilir ve bazen de ilâhî isimlerin tecellilerinin meydana getirdiği sıfatlardan dolayı sükûnet hâlini yaşayabilir. Sâlik tevhidin hakikatlerini henüz ortaya çıkaramadığı için vahdet/birlik ve kesret/çokluk âlemleri arasında bulunur. Rabbânî âlemde fenâ⁵⁹ hâlini bulduğu zamanlarda ilâhî âlemin gerçeklerini kendisinde barındırdığı için hakîki insan olduğu imajını verir. Fakat nefsinin hâlâ kendisinde taşıdığı mânevî bağlar sebebiyle ilâhî âlemin sıfatlarına tamamen sahip değildir⁶⁰.

4. Sır Evresi

Söz konusu ettiğimiz tarikatın telakkisine göre, sır evresi vahdet hâlinin kesret âleminde ve kesretin ise vahdet âleminde tecelli ettiği mertebe olarak kabul edilir. Çünkü bu evre, zât-ı vâhidin mahlûkatı yoluyla müşahede edilmeye başlandığı mertebedir. Halvetîlerce bu evre, insanî özelliklerin son etkileriyle ilâhî âlemin sıfatlarının başladığı dönüm noktası olarak görülür. Çünkü sâlik bu evreye ait özel mânevî egzersizlerle, ilâhî sıfatların birleşmesinden elde edilen marifet sayesinde Hâlık ve mahlûkatın yapılarında mevcut olan mânevî işaretlerin hakikatlerini müşahede yoluyla idrak eder. Gerçekte bu evrede sâlik, eşyanın hakikatlerini Allah'ın 'Hak' ismi yardımıyla arar ki bu da ancak beşerî varlığından gelen bütün kayıt ve şartlanmışlıklardan kurtulmak suretiyle elde edilen bir mertebedir.

Sâlik bu evrede mevcut olan mânevî hal sebebiyle ilâhî bir vecheye sahiptir ve bu sebeple hak olduğu ve hakikati elde ettiği vehmine kapılabilir. Fakat bu iddia doğru değildir, çünkü sâlik henüz ilâhî sıfatları tam olarak fiil ve davranışlarına hâkim kılammıştır. Bu nedenle Halvetî sûfler, ilâhî zât aşamasındaki marifeti elde ettiği vehim ve kuruntusuna karşı sâliki bu evrenin ilâhî isim ve sıfatlardan gelen tecellilerin yeri olduğu, fakat henüz zâtî tecellinin gerçekleşip fiil ve davranışlarına tamamen yansımadığı konusunda uyarırlar. Bâlî Efendi de, 'bu evrede sâlik insanî yönüne ait özelliklerinden kurtulma aşamasına gelmiştir ama zât-ı ilâhî boyutunda fenâyı gerçekleştirme konusunda henüz alınacak yolu vardır' diyerek bu konuya dikkat çeker. Bu sebebe binâen Halvetî şeyhler, sır evresinde, insanî sıfatların her an sâlikin tutum ve davranışlarına yansiyebileceğini ve ona gelip geçici birtakım parazit düşünceler ilham edebileceğini ileri sürerek muhtemel bir mânevî düşüşten bahsederler.

Bâlî Efendi sır evresini hucûbât-ı zülmâniye/karanlık perdelerden neşet eden maddî etkilerden kurtulmanın gerçekleştiği bir mertebe olarak değerlendirmektedir. Çünkü bu evrede gerçekleşen marifet, sâliki şeytanî havâtırın etkisinden kurtarabilecek ilâhî ilhamdam⁶¹ gelen zâhirî ve bâtınî bilgiyi sağlar. Bu evre böylece, insanın maddî ve mânevî dediğimiz iki veçhesinin yüzleştiği makam olur ve nefis

⁵⁹ Fenâ ve Baqâ kavramlarıyla ilgili bk. Kelabâzî, *age*, ss. 147-157; Kuşeyrî, *age*, ss. 67-69; Hujvîrî, *age*, 480-487; Mustafa Kara, "Fenâ", *DİA*, İstanbul, 1995, Diyanet Vakfı, c. 12, ss. 333-335.

⁶⁰ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 114a-116b; Cemal Halvetî, *age*, vr. 250a-b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 3a.

⁶¹ İlham hakkında bk. Süleyman Uludağ, *age*, s. 263; Yusuf Şevki Yavuz, "İlham", *DİA*, İstanbul, 2000, Diyanet Vakfı, c. 22, ss. 98-100.

de mutmainne derecesine kavuşarak ilâhî hükümlerin belirleyicisi olan ilâhî irade karşısında itiraz etmekten artık vazgeçme noktasına gelir. Çünkü nefis bu evrede, kendisine ilâhî sırları anlama ve idrak etme imkânı veren velâyet⁶² makamına ermiş ve kendisi sürekli olarak beşeri vasıflarından uzaklaşıp asıl ve ebedî âlemin hal ve durumlarına bağlanmayı ifade eden içsel sesi duyar hale gelmiştir. Bu durum sâlike, nûrânî perdelerin varlığına rağmen ilâhî huzurda olma imkânı vermektedir.

Bâlî Efendi'ye göre bu evrenin en bâriz özelliği, ilâhî tecellinin etkisini göstermeye başlamış olması dolayısıyla sâlikin yaratıkları mertebesinde Yaratıcı'nın Rabliğinin yansımalarını ve enfüsî dünyasının âfâkî dünyanın bir hülâsası olduğunu idrak etmesidir. Bu açıklama sülûk anlayışı açısından bakıldığında önemlidir, çünkü sâlik her yaratıkta var olan rabbânî özelliğin varlığını tanımaya başladığı andan itibaren gerçek mânevî hayatını yaşamaya başlar ve bütün varlığın kaynağı olan zât-ı ilâhînin bilgisine ulaşma imkânı bulur⁶³.

5. Hafî Evresi

Halvetî anlayışa göre sülûkün bu evresinde sâlik, zât-ı ilâhî mertebesinde gerçekleştirdiği fenâ hâli sayesinde kendisine vâki olan her durumdan memnun olarak ilâhî sese kulak verir konuma gelmiştir. Sâlik bu evreye kadar henüz tevhid-i zâtta fânî olma durumunu yaşamamıştı. Fakat hafî evresinde bu durumu gerçekleştirecek zât-ı ilâhî dışında hariçten gelen etkilerle hareket etmekten uzaklaşır ve bakâ billâh yani Allah'la beraber yaşama gücüne kavuşur. Artık sâlik, bu evreye kadar mânevî yolun kurallarını bir şekilde kendisine çiğneten nefsin bütün etki ve tesirlerinden kurtulur.

Zât seviyesinde gerçekleşen fenâ hâli, sâlike kınanabilecek tutum ve davranışlara kendisini sevk eden kesret âleminin etkilerini ortadan kaldıran vahdeti müşahede etme imkânı verir. Böylece sâlik, maddî yapıya sahip çokluk âleminin tutum ve davranışlarıyla şartlanmış benliğin saplantılarından kurtularak eşyanın hakikatlerini keşfetme imkânı veren bir anlayış ve sezgiye sahip olur. Bu hal, zât-ı ilâhînin sâlikin yaşamında etkisini gösterdiği anlamına gelmektedir.

Mensup olduğu tarikatın anlayışını takip eden Bâlî Efendi, zât-ı ilâhînin tecellisinin sıfat ve filleriyle tam olarak bu evrede gerçekleştiğini belirterek, sâlikin elde ettiği marifet yani benliğini tanıma sayesinde insanî karakter noktasında gerçek bir olgunluk sergilediğini vurgular. Gerçekleştirdiği bu olgunluk, kendi zâtında mevcut olan ayn-ı sâbite yani zâtının ezeli örneğine uygun olarak gelişir ve akabinde Rabbi'nin marifetini kendisine kazandırır. Ona göre, sâlikin insanî sıfatlar noktasında elde ettiği tekâmül ilâhî sıfatlar noktasındaki tekâmülü elde etmek için bir bahanedir. Bu da sâlikin 'ölmeden önce ölünüz' anlayışının gereği iradî ölümü gerçekleştirmesi, Rabbi'yle bakâ hâlini yaşayarak ilâhî âlemde bulunması ve bu dünya hayatının kendisi için Mâşuk'una doğru miracını gerçekleştirme yeri olduğunu anladığı manasına gelmektedir⁶⁴.

⁶² Velâyet hakkında bk. Kuşeyrî, *age*, ss. 259-263; İbrahim Işıtan, *age*, ss. 245-261.

⁶³ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 118a-120b; Cemal Halvetî, *age*, vr. 250a-b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 3a; Sünbül Sinan, *age*, vr. 9b.

⁶⁴ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 120b-122a-b; Cemal Halvetî, *age*, vr. 251a-252a; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 4a; Sünbül Sinan, *age*, vr. 10a-b.

6. Kürsü ve Hayret Evresi

Halvetî anlayışa göre bu evrede sâlik, artık elde ettiği olgunluk sayesinde Peygamber (s.a.v.)'in mânevî anlamda halifesi olmaya hak kazanmıştır. Çünkü maddî yapısıyla belirlenmiş ilgi ve alâkalarından tamamen kurtulmanın verdiği güçle elde ettiği bilgi ve nur sayesinde, mânevî yolun yolcularını ilâhi hakikatler ışığında eğitime kıvamına kavuşmuştur. Vahdet ve kesret dünyasının bilgisini elde etmiş biri olarak, terbiyesiyle meşgul olduğu sâliklerin geçici dünyanın işlerinde kaybolmasına engel olmak amacıyla, bu maddî âlemin işlerini mânevî dünyanın gereklerine göre idare etme kabiliyetine sahiptir. Ayrıca şunu da vurgulamak gerekir ki, bu evrede görülen rüyalar sâlikin kalbinin arınma ve temizlenme noktasında olgunluğa erdiğini ve ruh, akıl ve nefle alâkalı aydınlanmanın yeterince ortaya çıktığını işaret eder. Bu da ruhun nurunun diğer güçleri kuşattığını ve sâlikin tam olarak maddî dünyanın etkilerinden kurtulduğu anlamını taşımaktadır. Sırf Allah için sevebilme yetisinin tahakkuk ettiği bu evrede sâlik, maddî ve ruhî âlemlerle alâkalı tekâmülü neticesinde kalbinde oluşan nur sayesinde, kendini izleyen sâliklerin kalbini aydınlatarak mânevî yolculuklarında yardımcı olur.

Halvetî anlayışı takip eden Bâlî Efendi bu evrede, zâtî fenânın tecellisiyle sâlikin ilâhî sıfatların özellikleriyle bezendiğini vurgulayarak, nefsin artık aynı anda hem beşerî hem de ilâhî sıfatlar noktasında tekâmülünü göstermesi sebebiyle Rabbi tarafından razı olunmuş bir durumda olduğuna işaret eder. Maddî ve hissî boyutundan tamamen fâni olması sayesinde beşerî güçleri âdil bir şekilde yönetme anlamındaki insanî hilâfeti dış dünyada ortaya koyabilecek durumda olan bu evrenin sâliki, nefsinin güçlerini ruhun hizmetine sunabilecek konuma gelmiştir. Fakat bu olgunluğa rağmen, diğer sâlikleri bir mürşit olarak yönetmek anlamındaki gerçek hilâfeti ortaya koyabilecek duruma henüz ermemiştir.

Bâlî Efendi'ye göre bu evredeki sâlik, hakikat bilgisiyle her varlıkta Rabbi'ni müşahede eder ki bu müşahede Allah'tan başka her şeyin varlığını yok hükmünde kılan tevhid aynasıyla eşyayı görme anlamındadır. Gerçekte, sâlik bu aşamada, kader serüveninde ezelf âlemde yazılmış ve bu âlemde meydana gelen her olaya koşulsuz ve itirazsız boyun eğme olgunluğunu gösterebilme gücüne ulaştığı için, Rabbi'nin muhatabı olacak kıvama gelmiştir. Bu içsel hoşnutluk hâli dolayısıyla sâlik, kesret âleminde kalıp onun şartlarında yaşama alışkanlığı içinde hareket eden kişilerin tutum ve davranışlarına şaşırıp kalır. Çünkü avam tabakasının, her meydana gelen olayın Allah'ın kararıyla olduğunu bilmediğini idrak etmiştir. Kendisine gelince, içinde bulunduğu mertebenin kendisine verdiği marifet sayesinde eşyanın gizli yönlerini tanır, bundan dolayı bu maddî hayatın işlerinden endişe duymaz ve tek dost kabul ettiği Mâşuk'una karşı gerçek kulluğu yapma amacına yönelik çıktığı mânevî yolculuğu/seyr ü sülûkünü geliştirme gayreti içerisinde bulunur. Bu da artık bu evre sâlikinin, mânevî yolculuğunun sonuna yaklaştığı ve artık bu maddî âlemin işlerini yönlendirecek ve yönetecek güce ulaştığı işaretini vermektedir⁶⁵.

Bâlî Efendi'nin izahlarından hareketle şunu söyleyebiliriz: Bu evre sonunda sâlik, tevhid bilgisinin verdiği müşahede gücüyle her kişide meydana gelen tutum

⁶⁵ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 122b-123a ve 125b-126a; Cemal Halvetî, *age*, vr. 252a-b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 4a-b; Sünbül Sinan, *age*, vr. 11a.

ve davranış biçimlerinin kendi ezelf yapısında var olan 'ayn-ı sâbite' diye isimlenen hayat anlayışından kaynaklandığını bilir. Bu nedenle, içsel anlamda olup biten hâdiseler karşısında sükûnet/sekînet⁶⁶ hâlini muhafaza eder ve her şeyin altında yatan özellikleri anlama gayreti içerisinde olur. Bu anlayış biçimi, insanın ruhî sağlığı açısından çok önemlidir. Çünkü olup bitenler karşısındaki itirazlarımız, zihin dünyamızda birtakım karışıklıklara ve bu karışıklıklar da dış dünyada sergilediğimiz tutum ve davranışlarımızda dengesiz hareket etmemize neden olmaktadır.

7. Sırr Billâh Evresi

Söz konusu ettiğimiz tarikatın telakkisine göre, bu son evrede sâlik artık sülûkün sonuna ulaşarak tasavvuf yolunda kemâle ermiş kabul edilir. Çünkü ilâhi varlıkta fenâ hâlini yaşadıkdan sonra sâlik, bu son evrede artık bu maddî âlemde Allah'la bakâ hâlinde yaşar. Ruhânî âlemde tekâmülü sağladıktan sonra maddî âleme dönen sâlik, gerçek dünyanın hakikatlerini bu geçici âlemde yaşar ve bu maddî dünyanın işlerini yeni ve gerçek bir anlam yükleyerek tanzim eder. Bu evre ilâhî feyizle elde edilen mânevî fakirliğin kazandırdığı özel bir velâyet mertebesinin yansıtıldığı yer olma özelliği taşır. Ayrıca zulmânî olan bedensel yapının ruhânî olan ruhsal yapıya dönüşümünün ve Yaratıcı'dan başka varlıkların etkisinden kurtulma hâlinin kazandırdığı ilâhî yakınlaşma ve dostluk yeni bir yaşam biçimi doğurur. İnsanî sıfatlarını ilâhî sıfatlarda fânî kılıp ve bu fenâdan da geçen sâlik artık Allah'la bakâ, yani onun özellikleriyle beraber yaşama hâlini kazanınca, artık nefsi kemâle ermiş olur ve kendi ayn-ı sâbitesine uygun şekilde olgun bir kişilik yapısıyla hayata yeniden başlar.

Halvetî anlayışa uygun şekilde fikirler beyan eden Bâlî Efendi, bu evrenin tamamlanmasından sonra sâlikin artık, ilâhi fiillerin kendisinde tecelli etmesi sayesinde, bütün şartlanmışlık ve alışkanlıklarından kurtulduğunu ve kendi iradesini Yaratıcı'nın iradesine teslim etme kıvamı içerisinde gerçek kulluğun tadını hissettiğini ifade eder. Ona göre sâlik, mânevî kalitelerin oluşması sebebiyle, önceki evrelerde benliğinde nûrânî bir perde olarak hissettiği rablik ve hak olma duygusunu atar ve kulluk mertebesine razı olur. İnsanî hayat tarzının özelliklerinin bittiği ve ilâhi hayat tarzının özelliklerinin başladığı bu evre, beşerî âlemde gerçekleşen 'ebrâr'ın yaşam tarzını aşip ilâhî âlemde gerçekleşen 'mukarrebûn'un yaşam tarzının gerçekleştiği dönemdir. Kendi nefsinin tanıyıp ilâhî iradeye uygun olarak terbiye ettikten sonra sâlik, artık mânevî yolun yeni yolcularına seyr ü sülûklerinde eşlik edip yol göstericilik vazifesini icra etmeye başlar. Kendi yolculuğu esnasında kendi nefsinin tanıyarak elde ettiği sınırlı marifet başkalarının da nefislerini tanıma yoluyla detaylanacak ve böylece insan-ı kâmil⁶⁷ olma vasfını kazanarak, hakîki mânada Peygamber (s.a.v.)'in halifesi olma kapasitesini elde edecektir. Çünkü tasavvuf yolunun nihai hedefi Peygamber (s.a.v.)'e halife olmaktır. Bir insan-ı kâmil olarak artık sâlik, Allah'ın cemal ve celal sıfatlarının tecellilerini beraber yaşar ve bu nedenle, mutlak hakikat bütün yönleriyle tezahür etsin diye, bazen birbirine zıt gözüken davranışlar sergileyebilir.

⁶⁶ Sekînet hakkında bk. Herevî, *age*, ss. 67-68.

⁶⁷ İnsân-ı kâmil hakkında bk. Mehmet S. Aydın, "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, İstanbul, 2000, Diyanet Vakfı, c. 22, ss. 330-331.

Bâlî Efendi'ye göre bu son evre, velâyetin ve fakrın gerçekleştiği bir aşamadır ki bu, ilâhî fiillerin etkilerinin insanî etkilere galip gelerek bir değişimin olması sonucu, bedensel arzu ve isteklerin Allah'ın arzu ve istekleri doğrultusunda hareket etmesi anlamına gelir. Bu noktada, velâyet ve fakrın Halvetî seyr ü sülûkünün hedefi olduğunu söyleyebiliriz⁶⁸.

SONUÇ

Dînî yaşam, farklı psikolojik seviyelerde tecrübe edilmeye elverişli bir derinliğe sahip olup, sistemli uygulamalar sonucu şuur ve benlik yapısını köklü bir değişime uğratar. Bu yaşam biçimlerinden biri de duyu ve akıl üstü bir yöntemle bilgi/marifete ulaşmayı hedefleyen sûfî tecrübedir. Bu yöntem, insan fitratının duyular ve akıl üstü bir alanda yapılan tecrübeyle bilgi elde edebilmesi ve ruhânileşmeye kabiliyetli bir özelliğe olması gerçeği üzerine dayanmaktadır. Sûfî uygulamada, insanın kendi zâtının hakikatine kavuşma isteği ve Mutlak Hakikat'le vasıtasız iletişim kurma arzusu yatmaktadır. Bu arzunun gerçekleşmesi, insan nefsinin/benliğinin kendi geçici yönünü terk edip Yaratıcısı'nın yol göstericiliğinde yeni bir varlık ve benlik kazanarak şuur ve kişiliğin yeniden yapılanmasına bağlıdır. Aşağı benin oluşturduğu monoton ve olağan yaşam tarzından kurtularak, ferdî benliği aşan sonsuz varlığın şuur alanını kapsamaması nedeniyle, kişi bütün ruhî fonksiyonlarını yeniden düzenler.

Bâlî Efendi ve mensup olduğu Halvetiyye tarikatına dayanarak kısaca incelemeye çalıştığımız seyr ü sülûk anlayışı, mânevî yolculuğun daha başlangıçta psikolojik bir değişimle başladığını göstermektedir. Çünkü bu yolun yolcusu bütün eski alışkanlık ve davranış kalıplarından uzaklaşmaya çalışır. Şuur alanını meşgul eden her türlü fizyolojik ve psikolojik iç oluşumları denetimi altında tutmaya yönelir. Fizikî ve ruhî riyâzâtlar yoluyla şuur alanını, her türlü iç ve dış uyarıcıların bozucu etkisinden arındırarak ilâhî hakikatleri algılamaya gayret eder. Yedi evrede gerçekleşen mânevî yolculuk kişiye davranışlarını mânevî amaçlar adına yapabilme kabiliyetini kazandırır; kişi hareket ve tavırlarını ilâhî sıfatlardan yansıyan nûrun verdiği rabbânî bilgiler eşliğinde gerçekleştirir. Tevhid nûrunun tecellisinden gelen marifetle zulmânî ve nûrânî perdelerin doğurduğu etkilerden kurtularak Yaratıcısı'nın rubûbiyetini müşahede eder. Maddî yönünün belirlemiş olduğu ilgi ve alâkalarından tamamen sıyrılarak zât-ı ilâhîde fenâ hâli sayesinde insanî sıfatların tekâmülünün akabinde eşyayı tevhid aynasından temâşâ eder. Fenâdan sonra bakâ hâlini gerçekleştirmek suretiyle mâsiva ile ilgiyi kesme anlamındaki velâyet mertebesine kavuşarak karanlık yönünü aydınlığa çevirmiş olur. Böylece beşerî aşamada gerçekleştirdiği olgunluğu ilâhî aşamada yaşayarak hayatını devam ettirir. Zâtî tecelli sıfat ve fiilleriyle beraber kendini göstererek taklidî iman yerini hakîki imana bırakır. İfade ettiğimiz bu aşamaları geçip tekâmülünü gerçekleştiren kişi, dünyevî hayatın endişe ve kaygılarını terk ederek, şahsiyet bozukluklarından ve zihin dünyasını bozan düşünce ve davranışlardan kurtulur. Tasavvufî deyişle kemâle ermiş,

⁶⁸ Bk. Bâlî Efendi, *age*, vr. 25a-b, 126b; Cemal Halvetî, *age*, vr. 252b; Cemâleddin Karamânî, *age*, vr. 4b; Sünbül Sinan, *age*, vr. 11b-12a.

ahlâkını güzelleştirmiş ve sırf Allah için hareket etme gücüne ermiş biri hâline gelir.

Bu verdiğimiz bilgiler ışığında seyr ü sülûkü, kalbin ve nefsin hakikatlerini tanımak, ruhânî dönüşümlerini sağlamak ve mânevî hastalıklara uygun tedâvi yöntemleri üretmek sanatı olarak değerlendirilebiliriz. Kısaca sülûk, beşerî benliğin ilâhî benlikte fânî kılınmasıdır. Çünkü sâlik dediğimiz kişi, bütün algılarını kendisiyle Yaratıcı'sı arasında bir perde olarak telakkî eder ve bu perdeleri aşmak için, her türlü kirlilikten uzak olan asıl benliğini harekete geçirebilecek ruhânî egzersizler yapar. Bu çalışma metodunu aşkın veya mânevî bir terapi yöntemi olarak kabul edebiliriz.

KAYNAKÇA

- Affî, Ebu'l-Alâ, *'el-A'yân es-Sâbite fî Mezhebi Ibn Arabî ve'l-Ma'dûmât fî Mezhebi'l Mu'tezile'*, el-Kitâb et-Tizkârî, Muhyiddîn Ibn 'Arabî içinde, Kahire, 1969, Dârü'l-Kâtib el-Arabî, ss. 209-220.
- Aydın, Mehmet S., "İnsân-ı Kâmil", *DİA*, İstanbul, 2000, Diyanet Vakfı, c. 22, ss. 330-331.
- Bostancı, Ali Haydar, *Tasavvuf'ta Etvâr-ı Seb'a ve Sofyalı Bâlî Efendi'nin « Etvâr-ı Seb'a »sı*, İstanbul, 1996, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayımlanmamış yüksek lisans tezi).
- Cebecioğlu, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara, 1997, Rehber.
- Cemal Halvetî, *Atvârü'l-Kulûb*, Harîrîzâde'nin *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik fî Beyân-ı Selâsili't-Tarâik* içinde, c. I, vr. 248a-255b.
- Cemâleddin Karamânî, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, n. 2713, vr. 1a-10b.
- Clayer, Natalie, *Mystiques, Etat et Société*, Leiden, E. J. Brill, 1994.
- Çağrı, Mustafa, "Hevâ", *DİA*, İstanbul, 1998, Diyanet Vakfı c. 17, ss. 274-276.
- Ebü'l Hüseyin Nûrî, *Makâmâtü'l-Kulûb*, Thk. Paul Nwyia, 'Melanges Univ. Saint Joseph' içinde, Beyrut, 1968, c. 44, ss. 129-143.
- Es-Sâyih, Ahmed Abdurrahim, *es-Sulûk İnde'l-Hakîm et-Tirmizî*, Kahire, 1988, Dârü's-Selâm.
- Hakîm Tirmizî, İmâm Ebû Abdullâh Muhammed, *Beyânü'l-Fark Beyne's-Sadr ve'l-Kalb ve'l-Fu'âd ve'l-Lub*, Thk. Nicholas Herr, Kahire, 1958, Dârü'l-Arab.
- Harîrîzâde, Kemâleddîn, *Tibyânü Vesâilî'l-Hakâik fî Beyân-ı Selâsili'l-Tarâik*, 3 cilt, Süleymaniye, Fâtih, no. 430-432.
- Herevî, Ebû Abdullâh el-Ensârî, *Kitâbü Menâzili's-Sâ'irîn*, Thk. Serge De Laugier De Beaurecueil, Kahire, 1962, Institut Français d'Archéologie Orientale.
- Hujvîrî, Ali b. Osman el-Cullâbî, *Keşfü'l-Mahcûb*, haz. Isâd Abdülhâdî Kindîl, Beyrut, 1980, Dârü'l-Nahdat el-Arabiyye.
- İbn Arabî, *el-Futûhât el-Mekkiyye*, 4 cilt, Beyrut, ts., Dârü Sâdır.
- Işıtan, İbrahim, *La Pensée de Sofyalı Bâlî Efendi*, Paris, 2006, Ecole Pratique des Hautes Etudes, Section des Sciences Religieuses (yayımlanmamış doktora tezi).
- Kara, Mustafa, "Fenâ", *DİA*, İstanbul, 1995, Diyanet Vakfı, c. 12, ss. 333-335.
- Bâlî Efendi, Sofyalı, *DİA*, İstanbul, 1992, Diyanet Vakfı, c. 5, ss. 20-21.
- Kelabâzî, Ebû Bekir Muhammed, *et-Tearruf li Mezhebi Ehli-t-Tasavvuf*, tah., Mahmud Emin Nevevi, Kahire, 1400/1980, Mektebetü'l-Külliyât el-Ezheriyye.
- Kuşeyrî, Ebû'l-Kâsim Abdülkerîm Hevâzin, *er-Risâle el-Kuşeyriyye*, Thk. Mârûf Narrîk et Alî Abdülhamid Baltajî, Beyrut, 1991, Dârü'l-Hayr.

- Muhâsibî, Ebû Abdullah el-Hâris b. Esed, *Risâletü'l-Müsterşidîn*, Thk. AbdülFettâh Ebû Gudde, Beyrut, 1971, Dârü's-Selâm.
- Redhouse, James W., *A Turkish And English Lexicon*, İstanbul, 1992, Çağrı.
- Öngören, Reşat, "Fûsus Şârihi Sofyalı Bâlî Efendinin Tasavvuf Çizgisi", *Tasavvuf*, Ankara, 2008, yıl 9, sayı 21, ss. 57-66.
- Öztürk, Yaşar Nuri, *Kur'ana ve Sünnete Göre Tasavvuf*, İstanbul, 1990, Yeni Boyut.
- Sami, Şemseddin, *Kâmûs-ı Türkî*, İstanbul, 1996, Çağrı.
- Serrâc, Ebû Nasr Abdullah b. Ali, *el-Lüma' fi Târîhi't-Tasavvuf el-İslâmî*, Thk. Kamil Mustafa el-Hendevî, Beyrut, 2001, Dârü'l-Kütüb el-İlmiyye.
- Sofyalı, Bâlî Efendi, *Atvâr-ı Seba*, Süleymaniye, Hüsnü Paşa, n. 1178, vr. 103b-128a. - *Şerhü fûsûsî'l-hikem*, İstanbul, Derse'âdet, 1309.
- Sühreverdi, İmam Şihâbeddin Ebî Hafis Ömer b. Muhammed, *Avârifü'l-Maârif*, Thk. Muhammed Abdülaziz el-Hâlidî, Dârü'l Kütüb el-Arabiyye, Beyrut, 1999, ss. 53-54.
- Sülemî, Ebû Abdurrahmân, *Uyûbü'n-Nefs ve Devâühâ*, Thk. Muhammed es-Seyyid el-Cüleynd, Kahire, 2001, Dârü Kabâ.
- Sünbül Sinan, *Atvâr-ı Seb'a*, Süleymaniye, Hacı Mahmud Efendi, n. 2835, vr. 7a-15b.
- Tahrâlî, Mustafa, "Vahdet-i Vücûd ve Gölge Varlık", *Fûsûsü'l-Hikem Tercüme ve Şerhi* içinde, Ahmed Avni Konuk, İstanbul, 1990, İ.F.A.V., c. 3, ss. 9-63.
- Türer, Osman, *Anahatlarıyla Tasavvuf Tarihi*, İstanbul, 1998, Seha.
- "Letâif-i hamse", *DİA*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 27, s. 143.
- Uludağ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul, 1996, Marifet Yayınları.
- "A'yân-ı Sâbite", *DİA*, İstanbul, 1991, Diyanet Vakfı, c. 4, ss. 198-199.
- "Fakr", *DİA*, İstanbul, 1995, Diyanet Vakfı, c. 12, ss. 132-134.
- "Ayna", *DİA*, İstanbul, 1991, Diyanet Vakfı, c. 4, ss. 260-262.
- "Havâtır", *DİA*, İstanbul, 1997, Diyanet Vakfı, c. 16, s. 526.
- "Makam", *DİA*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 27, ss. 409-410.
- "Mârifet", *DİA*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 28, ss. 54-56.
- "Ma'rifet-i Nefs", *DİA*, İstanbul, 2003, Diyanet Vakfı, c. 28, ss. 56-57.
- "Muhabbet", *DİA*, İstanbul, 2005, Diyanet Vakfı, c. 30, ss. 386-388.
- Yavuz, Yusuf Şevki, "İlham", *DİA*, İstanbul, 2000, Diyanet Vakfı, c. 22, ss. 98-100.
- Yılmaz, H. Kâmil, *Anahatlarıyla Tasavvuf ve Tarikatlar*, İstanbul, 2000, Ensar Neşr.